

JOSIP VRANA

KULTURNOHISTORIJSKO ZNAČENJE POVALJSKE ĆIRILSKE LISTINE IZ GODINE 1250.

Povaljska listina iz g. 1250. poznata je kao najstariji hrvatski ćirilski spomenik s područja srednje Dalmacije. Po svom sadržaju ona je, u nešto skraćenom obliku, ovjerovljeni prijepis kartulara benediktinskog manastira sv. Ivana u Poveljima na otoku Braču. Taj Povaljski kartular mogao je nastati potkraj XII ili na početku XIII stoljeća jer je zasnovan na ispravi iz g. 1184. kojom domaći knez Brečko potvrđuje manastiru dotadašnje posjede. Ta isprava iz g. 1184. bila je po svojoj prilici pisana ćirilicom, pa je tako u Povaljskoj listini iz g. 1250, iako ne u izvornom obliku, vjerojatno sačuvan najstariji hrvatskosrpski ćirilski dokumenat uopće. Kako iz istoga vremena, tj. iz kraja XII ili iz početka XIII stoljeća, potječe i ćirilski Povaljski natpis, može se s punim pravom zaključiti da su se u to vrijeme na otoku Braču i svjetovne vlasti i crkvene ustanove u javnim poslovima služile ćirilicom. Da se i na susjednom kopnu, tj. u Makarskoj i u Omiškoj krajini tokom XIII stoljeća u javnom životu upotrebljavala ćirilica, možemo zaključiti iz isprave Krajinjana iz g. 1248. i lista omiškog kneza Đure Kačića iz g. 1276. Prvu ispravu pisao je, doduše, dubrovački notar Paskal, ali privjesak na ispravi, na kojem je ispisana zakletva Krajinjana, potječe od krajinskog pisara. Jamačno se u to vrijeme i u Poljicima uvriježila ćirilica, iako najstariji sačuvani poljički ćirilski dokumenti potječu tek iz XV stoljeća.

Drugo je pitanje da li je na spomenutim područjima ćirilica bila liturgijsko pismo, a staroslovenski jezik liturgijski jezik. Dosadašnji istraživači i izdavači Povaljske listine Franjo Rački¹ i Ivan Ostojić² nisu se bavili tim pitanjem, jer za njegovo rješenje nemamo nikakvih

¹ F. Rački, Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina, Starine JAZU, knj. 13, Zagreb 1881, str. 197-210.

² I. Ostojić, Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču, Split 1934, str. 28-59.

direktnih podataka. Indirektno bi se to moglo utvrditi pomoću paleografijско-jezične analize Povaljske listine i dviju malo prije navedenih isprava, ali takva analiza do danas nije bila provedena. Da paleografi i filolozi nisu dosad proučili Povaljsku listinu, razlog je u tome što njezino pismo, a još više grafija i jezik imaju neke osebujnosti koje nije lako ocijeniti. Naročito je teško odrediti koje od tih osebujnosti potječu od pisara listine, a koje su preuzete iz predloška; koje su samonikle, a koje su plod stranog utjecaja. Takva i slična pitanja ne mogu se riješiti proučavanjem same Povaljske listine, već u tu svrhu treba istražiti i ostale naše ćirilске i latinske isprave i književne spomenike toga vremena, o kojima također donedavna nisu postojale stručne paleografijske i jezične rasprave. Danas je u tom pogledu učinjen korak naprijed, pa neke novije publikacije, o kojima će u ovoj raspravi biti govora, znatno olakšavaju proučavanje Povaljske listine i ostalih najstarijih ćirilskih spomenika s područja srednje Dalmacije i susjednih oblasti.

Da se pravilno ocijeni karakter pisma, grafije i jezika Povaljske listine, treba najprije odrediti kulturnohistorijsku sredinu u kojoj je ta isprava nastala. Poznato je da je njezin pisar, splitski kanonik Ivan, bio ćovjek latinske obrazovanosti. Sastavljaći njegova predloška, tj. pisari Povaljskog kartulara, bili su povaljski benediktinci, također ljudi latinske obrazovanosti. Svi su oni bez sumnje svoju pisarsku vještinu stekli pišući latinske isprave i prepisujući latinske knjige. Ta njihova latinska kultura morala je doći do izražaja i u pismu, grafiji i jeziku Povaljskog kartulara i Povaljske listine. Prema tome kod tih pisara pored elemenata hrvatske kulture treba istražiti i elemente njihove latinske kulture. Samo tako moći će se odrediti karakter pisma, grafije i jezika Povaljske listine i odgovoriti na sprijeda postavljeno pitanje, da li su se ćirilicom i narodnim jezikom služili samo u pisanju isprava ili možda i u vršenju liturgije.

Pri tom poslu bit će od znatne pomoći i analiza oblika i sadržaja Povaljske listine. Kako je već sprijeda spomenuto, Povaljska listina iz g. 1250. po svom je sadržaju ovjerovljeni prijepis Povaljskog kartulara, a taj kartular mogao je nastati potkraj XII ili na početku XIII stoljeća. Povaljski kartular vjerojatno nije bio ovjerovljen, jer se tek od druge polovice XIII stoljeća zahtijevalo da kartulari budu ovjereni od javnog notara.³ Povaljski su kaluđeri, kako se vidi iz sadržaja Povaljske listine, i prije toga vremena u svakoj prilici tražili od javnih organa da im potvrde prava na njihove posjede, pa su tako i zbog spomenute pravne norme podnijeli svoj kartular javnom notaru na ovjerovljenje. Ali splitski kanonik Ivan, koji je ujedno bio hvarski javni notar (*prisešemb pisccb hvarbski*), nije ovjerovio stari kartular, niti ga je prepisao, nego je na temelju starog kartulara sastavio ovjerovljenu listinu. U tu listinu unio je, doduše, ćitav sadržaj kartulara, ali ne u

³ Uspor. M. Barada, Dvije naše vladarske isprave, Diplomatićko-paleografijska studija, Zagreb 1938, str. 13-14, 17.

prvobitnom, već u nešto skraćenom obliku. Da kanonik Ivan nije od riječi do riječi prepisao čitav Povaljski kartular, može se zaključiti iz stilizacije njegovih rečenica. Po običaju tadašnjih latinskih notara, npr. dubrovačkog notara Paskala, kanonik Ivan gotovo redovito započinje rečenicu veznikom *i*, koji se često piše velikim slovom. Takvo *i* dolazi u Povaljskoj listini svega 34 puta, i to u retku 3, 4, 5, 7, 8, 10 (bis), 11, 12 (bis), 13, 14, (bis), 16, 23 (bis), 24, 25, 29 (bis), 30, 31, 32 (bis), 33, 34 (bis), 35, 40 (bis), 46 (ter) i 47. Ali on je pored toga vjerojatno i skraćivao pojedine isprave o potvrdama, darovanjima i kupnjama, koje su u kartular bile unesene u izvornom ili malo izmijenjenom obliku. Nepromijenjene je ostavljao samo podatke o veličini i položaju posjeda. Da nije tako postupio, ne bi mogao sadržaj cijeloga kartulara i njegovu ovjeru ispisati na pergamenu dugu oko 47, a široku oko 40 cm. I ovako je bio u neprilici hoće li mu sve stati pa je drugu polovicu listine (počevši od 28. retka) napisao sitnijim slovima i s manjim razmakom re-daka.

Sadržaj Povaljske listine vrlo je nejedinstven. U njoj se opisi posjeda, darovanja i kupnji izmjenjuju s potvrdama knezova koji su u prvoj polovici XIII stoljeća vladali Bračom i Hvarom. Ivan Ostojić, koji je izvršio historijsku i topografsku analizu Povaljske listine, podijelio je njezin sadržaj u četiri dijela. Prvi dio (r. 1–13) obuhvaća opis isprave kneza Brečka, kojom manastiru vraća zemlje »*po konbcu*«, nabranjanje tih posjeda, i opis potvrda knezova Sebenje i Miroslava. Sadržaj drugog dijela (r. 13–27) su različita darovanja (Smolčevo, Porugino i Vladinjino). Kao treći dio (r. 27–40) označio je Ostojić neke kupnje opata Ratka i nekoliko darovanja (Marijino, Draginjino i Vukonje Petreševića). Četvrti dio (r. 40–52) čini rekapitulacija manastirskih posjeda, njihova potvrda od kneza Krnje, potvrda svjedoka Blaža i ovjerovljenje kanonika Ivana. Genetički mogla bi se Povaljska listina podijeliti na tri dijela. Prvi dio (r. 1–33) obuhvatio bi sve ono što je u Povaljski kartular bilo uneseno za vrijeme opata Ratka (vraćanje zemalja »*po konbcu*«, Smolčevo, Porugino i Vladinjino darovanje i različite kupnje Ratkove), drugi dio (r. 33–48) ono što je u kartular bilo uneseno za vrijeme Ratkovih nasljednika (darovanje Marijino, Draginjino, Vukonje Petreševića, rekapitulacija posjeda i potvrda kneza Krnje), a treći (r. 48–52) potvrdu svjedoka Blaža i ovjerovljenje kanonika Ivana. Pored razlika u vremenu i u manastirskoj upravi za ovu podjelu postoje i drugi razlozi. Prvi dio Povaljskog kartulara mogao je biti napisan odjednom u vrijeme opata Ratka, i to pismom kojim nisu morali biti pisani kasniji dodaci drugoga dijela. U tom dijelu kartulara kanonik Ivan mogao je naići na neke grafijske, a možda i jezične pojave koje su bile različite od onih u drugom dijelu kartulara. On je u svakom slučaju pišući prva dva dijela listine, tj. prepisujući tekst Povaljskog kartulara morao tražiti neko kompromisno rješenje između grafije pisara predloška i svoje lične grafije, koja je do punog izražaja mogla doći tek u trećem dijelu Povaljske listine.

Nakon ove metodične pripreme neće biti teško razmotriti pojedina pitanja pisma, grafijske i jezika Povaljske listine. Ali za njihovo razumijevanje dat će nam neke dragocjene podatke i analiza Povaljskog ćirilskog natpisa. Čitanjem toga natpisa, uklesanog u kamenu prag, bavili su se dosada Franjo Radić, Petar Kolendić, Vladimir Čorović i Ivan Ostojić. Najnovije, a i najbolje je Ostojićevo čitanje,⁴ koje treba ispraviti samo utoliko da u 4. retku lijeve strane natpisa treba čitati [se/i cr(b)k(b)vě, a ne [sei] cr(b)k(b)vy. U kamenu se jasno vide ostaci slova l na kraju prve i slova b na kraju druge riječi. Dativni oblik *crbkvvě* traži i dat. sg. zamj. *sei*; dat. sg. *crbkvve* mj. *crbkvvě* prema a-osnovama dolazi i u 7. retku Povaljske isprave. Pored toga nije ispravno Ostojićevo pisanje poluvokala slovom *z*. Tako piše poluvokal i Ljubo Stojanović u potpisu na originalu Nemanjine latinske isprave Dubrovačkoj općini iz g. 1186, a u potpisu na kopiji iste isprave piše *o*.⁵ Međutim, u sva tri slučaja treba pisati slovo *o*. Ovo slovo u Povaljskom natpisu i u potpisu na originalu Nemanjine isprave iz g. 1186, a u pojedinim slučajevima i u Povaljskoj ispravi, ima na gornjem kraju stabla ulijevo povučenu vodoravnu crticu, ali to još uvijek nije slovo *z* koje na takvoj vodoravnoj crtici, kao što je to slučaj u natpisu Kulina bana, ima obješenu kvačicu. U Ostojićev tekst Povaljskog natpisa potkrale su se i tri štamparske pogreške (u 1. r. desne strane *i* mj. *n* u riječi *ioana*, u 2. r. *n* mj. *i* u riječi *byti*, i u 4. r. *i* mj. *n* u riječi *konbcu*), koje se mogu lako ispraviti.

Paleografskom analizom pisma Povaljskog natpisa bavio se dosada jedino Vladimir Čorović.⁶ Prema Čorovićevim riječima »Natpis je pisan ujednačeno, krupnim i čitkim slovima i ide po svom opštem utisku među najljepše epigrafske spomenike.«⁷ S ovim Čorovićevim mišljenjem složio bih se posvema. Već na prvi pogled upada u oči ne samo pravilnost i ljepota, nego i jednaka veličina svih slova, čak i onih koja se u ćirilskom ustavnom pismu obično spuštaju ispod osnovne linije (A, B, P, X i U.) Do jednake veličine svih slova i njihova pravilnog rasporeda preko čitavog kamenog praga moglo je doći samo tako da je čitavi natpis bio prenesen na kamen prije nego je majstor Radonja započeo svoj klesarski rad. Ta značajka Povaljskog natpisa postaje još očitija ako ga usporedimo s Natpisom Kulina bana, koji potječe iz istoga vremena; vidjet ćemo da su neka slova Kulinova natpisa oblikovana na poseban individualan način (A, U, K, B, V i Č), a neka se spuštaju ispod osnovne linije (B, V i Č). U tom natpisu najveća su slova u prvom retku; u drugom, trećem i četvrtom su sve manja, a ni sva slova u istom retku nisu jednako visoka. Iz toga se može zaključiti da natpis Kulina bana, za

⁴ O. c. str. 60-66.

⁵ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, knj. 1, Beograd 1929, str. 1, br. 1.

⁶ Rasprava P. Kolendića Stihovi na Povaljskom natpisu iz XII vijeka, Južna Srbija, Skoplje 1924, nije mi bila pristupačna, pa se na nju ne mogu osvrnuti.

⁷ V. Čorović, Povaljski natpis sa Brača, Južnoslovenski filolog, knj. 2, Beograd 1921, str. 126.

razliku od Povaljskog natpisa, prije klesanja nije bio precrtan na kamen.⁸ Predložak Povaljskog natpisa pisao je vjerojatno neki kaluđer povaljskog manastira, pa tako već sam natpis upućuje na pretpostavku da su se povaljski benediktinci mogli služiti ćirilicom. Ali nas pored toga zanima da li su to pismo upotrebljavali samo kod pisanja isprava ili su se možda bavili i prepisivanjem ćirilskih crkvenih knjiga, nadalje, da li se u njihovu ćirilskom pismu i grafiji opažaju kakvi tragovi latinske kulture.

Analizom pisma i grafije Povaljskog natpisa, naročito, ako uzmemo u obzir i pismo i grafiju Natpisa Kulina bana, možemo u tom pogledu doći do vrlo zanimljivih rezultata. U Povaljskom natpisu dolaze, doduše, neki stariji oblici slova, kao što su tropotezno ж, ч u obliku čašice i џ slično arapskom broju 4, ali to nema značenja za određivanje karaktera njegova pisma. Stariji oblici slova ж i ч upotrebljavaju se ne samo u književnom nego i u kancelarijskom ustavu onoga vremena, pa čak i u poluminuskuli prve polovice XIII stoljeća (nalazimo ih npr. kod dubrovačkog notara Paskala). Slova ч i џ dolaze u starijem obliku i u natpisu Kulina bana (riječci sa slovom ж nema u tom natpisu). Značajnija je činjenica da se u natpisu Kulina bana, kao i u tadašnjim crkvenim knjigama, redovito upotrebljava slovo ѡ, a u Povaljskom natpisu, kao i u tadašnjim diplomatskim ispravama, mlađi ligaturni oblik 8. Pored toga u Kulinovu natpisu dolaze oblici *sijo*, *zagorie*, *zdravie*. Sva tri oblika pišu se s ѡ u tadašnjim ćirilskim crkvenim knjigama, a pod njihovim utjecajem i u diplomatskim ispravama. Naprotiv u Povaljskom natpisu dolazi oblik *sbě*. Ta osebnost (tj. pisanje *sbě* mj. *siě*), kako će se kasnije vidjeti, mogla je nastati pod utjecajem latiničke grafije. U Povaljskom natpisu upotrijebljeno je također sedam puta slovo l u riječima *ime*, *radi*, *i* (bis), *čestnik* (bis) i *sei*, a u Kulinovu natpisu ne dolazi to slovo ni jedanput. Slovo l upotrebljava se u tadašnjim crkvenim knjigama, ali ne tako često kao u Povaljskom natpisu. Iz toga se može zaključiti da je slovo l u Povaljskom natpisu zapravo latinsko kapitalno l, a latinska kapitala mogla je utjecati i na oblike slova ѡ, ѣ i nekih drugih. Iz malo prije navedenih primjera vidi se također da u obadva natpisa ne dolaze slova ѡ i ѣ, nego mjesto njih slova e i k, a tako se u to vrijeme pisalo ne samo u crkvenim knjigama (Miroslavljevo evandjelje) nego i u diplomatskim ispravama na čitavu zapadnom području ćirilice.

Analizom postanka pisma i grafije Povaljskog natpisa dolazimo do zaključka da je ovaj natpis, za razliku od Kulinova natpisa, nastao u sredini koja se nije bavila prepisivanjem crkvenih knjiga, već se ćirilicom služila samo kod pisanja isprava, a pored toga je bila pod znatnim utjecajem latinske pismenosti. Ako prihvatimo sprijeda iznesenu

⁸ Fotokopija Natpisa Kulina bana objavljena je u raspravi Ćire Truhelke, Natpis Kulina bana, Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu 10, Sarajevo 1898, str. 617-622, i u novije vrijeme u knjizi Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, knj. 1, Sarajevo 1942, str. 196.

pretpostavku da je predložak Povaljskog natpisa izradio netko od manastirske braće, dolazimo do zaključka da su se povaljski benediktinci uistinu služili ćirilicom, ali ne u prepisivanju crkvenih, a napose liturgijskih knjiga, nego samo u pisanju isprava. Više podataka o tome dat će nam analiza pisma, grafije i jezika Povaljske listine.

Za analizu povaljske listine potrebno je prije svega znati kakvim su se pismom u to vrijeme pisale ćirilske diplomatske isprave na području srednje Dalmacije i u susjednim oblastima, tj. u Bosni, Zahumlju i Travunji (i na području Dubrovačke općine). Iz kraja XII i prve polovice XIII stoljeća s područja tih oblasti sačuvano je nekoliko isprava, ali je karakter njihova pisma vrlo različit: pored isprava pisanih knjižnim ustavom ima i takvih, koje su pisane kancelarijskim ustavom ili poluminuskulom. Knjižnim ustavom pišu zahumski pisari, tj. pisari dviju nedatiranih isprava velikoga kneza Andrije, od kojih prvu Stojanović stavlja u g. 1214–1217, a drugu u g. 1247–1249, i pisar koncepta za ispravu Dubrovačke općine županu Radoslavu iz g. 1254.⁹ Od bosanskih pisara služi se knjižnim ustavom Desoje, pisar prve isprave bana Matije Ninoslava, koju Stojanović stavlja u g. 1214–1217.¹⁰ Osim te četvorice i anonimni pisar druge Ninoslavljeve isprave iz g. 1234.¹¹ stekao je svoju pisarsku vještinu u školi koja se služila knjižnim ustavom. To se može zaključiti iz posljednjih šest redaka te isprave kojih pismo ima sve osobine knjižnog ustava. Ali veći dio isprave (prvih desetak redaka) pisan je nemarnim pismom koje ima karakter prijelaza iz knjižnog u kancelarijski ustav. Sličnim prijelaznim pismom pisan je privjesak na ispravi Krajinjana iz g. 1248, nedatirani list Popovske općine iz XIII stoljeća i nedatirani list kneza Đure Kačića Dubrovačkoj općini, koji Stojanović stavlja u g. 1276.¹² Pismo svih triju spomenutih isprava ima osnovne crte knjižnog ustava, ali u njemu dolaze do izražaja i neke osobine kancelarijskog ustava. – Kancelarijskim ustavom pisana su sva tri sačuvana primjerka isprave Kulina bana iz g. 1189. kojima iz metodičnih razloga treba dodati i Hilendarsku povelju velikoga župana Nemanje iz g. 1198–1199.¹³ – Poluminuskulom, koja se razvila iz kancelarijskog ustava, pisano je osim dubrovačkih isprava koje su nastale oko polovice XIII stoljeća, a potječu, kako sam to nedavno ustanovio, od tadašnjega dubrovačkog latinskog notara prezbitera Paskala (devetu, tj. ispravu Dubrovačke općine o savezu s bugarskim carem Mihajlom Asenom iz g. 1253. pisao je nepoznati dubrovački pisar, i to pismom koje se ne razlikuje mnogo od knjižnog

⁹ Lj. Stojanović, o. c. br. 7, 8 i 26.

¹⁰ Lj. Stojanović, o. c. br. 9

¹¹ Lj. Stojanović, o. c. br. 10.

¹² Lj. Stojanović, o. c. br. 24, 31 i 32.

¹³ Uspor. moju raspravu *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 2, Zagreb 1955, str. 13–14.

ustava).¹⁴ Poluminuskulom pisan je i nedatirani list kneza Črnomira, koji Stojanović stavlja u g. 1252–1254.¹⁵

Pismo Povaljske listine uzeto kao cjelina vrlo je lijepo i čitljivo, pa je očito da ta listina nije jedini ćirilski dokumenat što ga je kanonik Ivan napisao. Ako se njegovo pismo uspoređi s pismima navedenih isprava, vidi se da ono ima najviše zajedničkih crta s kancelarijskim ustavom, a napose s pismom primjerka C Kulinove isprave (tzv. starijeg prijepisa), nadalje s pismom prvoga dijela Ninoslavljeve isprave iz g. 1234. i s pismom lista Đure Kačića iz g. 1276. Moje je mišljenje da se kancelarijski ustav svih triju primjeraka Kulinove isprave (a isto tako i kancelarijski ustav Nemanjine Hilendarske povelje) razvio organski iz knjižnog ustava na travunjsko-zetskom području, a odanle se proširio na područje Bosne i na područje srednje Dalmacije. Budući da u svom daljem razvitku nije zavisio od uzoraka knjižnog ustava, kancelarijski ustav pošao je svojim vlastitim putem. U njemu je najviše došla do izražaja težnja za jednostavnijim i bržim oblikovanjem pojedinih ustavnih slova. Ta težnja kod pojedinih pisara poprima individualni karakter, te se ne pojavljuje uvijek kod istih slova. U pismu primjerka C Kulinove isprave ona je naročito vidljiva u oblikovanju slova **ѣ**. Slovo **ѣ** u ovom primjerku sastoji se od četiri crte, dvije uspravne i dvije vodoravne; desna uspravna crta je ravna, a lijeva savinuta u blagi luk, tako da se oblik slova **ѣ** približuje obliku pravokutnika, a taj je oblik karakterističan za kasnije minuskulno **ѣ**. Na isti način, tj. sa četiri crte, oblikovano je slovo **ѣ** u prvom dijelu Ninoslavljeve isprave iz g. 1234, u Povaljskoj listini i u listu Đure Kačića iz g. 1276. U svim tim ispravama slovo **ѣ** često je slično pravokutniku, ali njegova desna uspravna crta nije posve obla, već je u većini slučajeva više ili manje slomljena.

Kad je već govor o sličnosti, treba spomenuti da u sve četiri spomenute isprave dolazi i tzv. tropotezno **ѣ** kojemu se trbuh oblikuje s dvije crte, pa prema tome nije zaobljen, nego ima oblik trokuta; samo što je u Povaljskoj listini **ѣ** uvijek takvo, a u ostalim trima ispravama ono može biti i četveropotezno, te njegov trbuh nema oblik trokuta, već četverokuta. Do posljednjeg oblika slova **ѣ** u spomenutim ispravama došlo je na taj način što je uspravna crta trbuha i u svom gornjem dijelu odmaknuta od stabla pa se sa stablom povezuje pomoću tanke vodoravne crtice, a u nekim slučajevima, npr. u listu Đure Kačića iz g. 1276, gdje nema takve crtice, gornji dio slova **ѣ** ostaje otvoren. Takvo četveropotezno **ѣ** karakteristično je i za kasniji bosanski knjižni ustav.

Na temelju sličnosti slova **ѣ** i **ѣ** u primjerku C Kulinove isprave i u Ninoslavljevoj ispravi iz g. 1234. izveo je Gregor Čremošnik dalekosežan zaključak da pisari tih dviju isprava pripadaju istoj pisarskoj

¹⁴ Uspor. moju raspravu: Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave, Slovo, br. 6–8, Zagreb 1957, str. 313–322.

¹⁵ Lj. Stojanović, o. c. br. 25.

školi pa da je prema tome primjerak C faktički original Kulinove isprave.¹⁶ Iz malo prije provedene analize vidi se da se prijelazni četveropotezni oblik slova **к** i tropotezni, odnosno četveropotezni oblik slova **ρ** u XIII stoljeću upotrebljavao na kudikamo širem području nego što je bosansko. Ista, možda još i veća sličnost postoji između pisma primjerka C Kulinove isprave i pisma Povaljske listine, ali se iz te sličnosti nikako ne bi moglo zaključiti da njihovi pisari pripadaju istoj pisarskoj školi. Prema tome Čremošnik za spomenuti zaključak nema stvarne podloge. Jedino ako se pripadnicima jedne pisarske škole smatraju svi pisari koji pripadaju istoj kulturnoj sredini i imaju iste pisarske manire, moglo bi se reći da pisar Povaljske listine nastavlja tradicije iste pisarske škole kao i pisar primjerka C Kulinove isprave i ostali pisari kancelarijskog ustava.

Od ostalih slova koja su važna za određivanje karaktera pisma Povaljske listine treba u prvom redu spomenuti slovo **а**. U Povaljskoj listini ovo slovo ima uspravno stablo koje većinom zalazi u donji, a katkada i u gornji prostor, i krupnu obješenu petlju. To je u neku ruku kompromisni lik između mlađega oblika toga slova, kojemu također stablo zalazi u donji i u gornji prostor (ali ima sitnu, uz stablo priljubljenu petlju), i starijega, koji ima krupnu, obješenu petlju (ali mu stablo ne izlazi iz srednjega prostora). U ispravama pisanim kancelarijskim ustavom, tj. u sva tri primjerka Kulinove isprave i u Nemanjinoj Hilendarskoj povelji pored starijega dolazi i mlađi oblik slova **а**, ali se njegovo stablo spušta u donji prostor samo u Nemanjinoj Hilendarskoj povelji. Sličan oblik kao u Povaljskoj listini ima slovo **а** i u prvom dijelu Ninoslavljeve isprave iz g. 1234, u listu Đure Kačića iz g. 1276. i u listu Popovske općine iz XIII stoljeća. Napuštanje dvolinijskog sistema jedna je od karakterističnih crta kancelarijskog ustava i kasnije poluminuskule i minuskule, pa je vrijedno spomenuti da u Povaljskoj listini pored slova **а** (i slova **з**, **ρ**, **χ**, **ψ** i **υ** koja se spuštaju u donji prostor i u knjižnom ustavu) redovito zalaze u donji prostor i slova **г** i **ч**. Do slične pojave dolazi i u poluminuskuli dubrovačkog notara Paskala, samo se kod njega spuštaju u donji prostor redovito slova **ж** i **ч**, a rjeđe slovo **г**. – Od slova, po kojima se obično određuje starost i podrijetlo nekog ćirilskog pisma, spomenut ću slova **ж** i **ч**. U spomenutim ćirilskim ispravama iz kraja XII i prve polovice XIII stoljeća postoji velika neujednačenost u pisanju tih dvaju slova. Starije tropotezno **ж** i starije **ч** u obliku čašice dolaze npr. u Nemanjinoj Hilendarskoj povelji, u primjerku A Kulinove isprave, u Ninoslavljevoj ispravi iz g. 1234, u ispravi Dubrovačke općine o savezu s carem Mihajlom Asenom iz g. 1253. i u poluminuskuli dubrovačkog notara Paskala. Mlađe **ж**, koje se sastoji iz uspravnog stabla i dvaju vodoravnih, odnosno pristavljenih lukova, pored mlađeg, rašljastoga **ч** dolazi u primjerku C Kulinove isprave, u konceptu isprave Dubrovačke općine

¹⁶ G. Čremošnik, Original povelje Kulina bana, Glasnik Zemaljskog museja u Sarajevu, Nova serija 12, Sarajevo 1957, str. 204–208.

županu Radoslavu iz g. 1254. i u listu kneza Đure Kačića iz g. 1276. U ostalim spomenutim ispravama dolazi do miješanja starijih i novijih oblika tako da obično pored starijega ч dolazi mlađe ж. Za pismo Povaljske listine karakteristično je da u njemu pored starijega tro-poteznoga ж dolazi mlađe rašljasto ч kao i u kasnijoj minuskuli.

Za pismo Povaljske listine važno je također odrediti kako se u njemu odražava latinska obrazovanost pisara. U svojim dosadašnjim raspravama istaknuo sam da se utjecaj latinske obrazovanosti pisara najbolje opaža kod pisanja uspravnih crta slova н, м, ш, п i ш i kod pisanja kvačice slova є i с. Tako npr. pod utjecajem latinske i-crte u ispravama pisanim kancelarijskim ustavom (u sva tri primjerka Kulinove isprave i u Nemanjinoj Hilendarskoj povelji) uspravne crte spomenutih slova obično nisu posve ravne, već se savijaju u blagi luk, a počinju i završuju se tankom vodoravnom crticom; nadalje, slova є i с (katkada i druga polovica slova к) u gornjem dijelu obično imaju kvačicu kao u tadašnjoj latinici slovo c.¹⁷ U poluminuskuli dubrovačkog notara Paskala pored toga opaža se utjecaj latinice na oblikovanje pojedinih slova, npr. к, з, р i χ.¹⁸ U Povaljskoj listini zaobljena su te imaju početne, odnosno završne vodoravne crtice (gore lijevo, dolje desno) uspravna stabla slova н, м, ш, п, ш i к. Kvačicu ima samo slovo с (slovo є je bez kvačice kao i u primjerku C Kulinove isprave, u Ninoslavljevoj ispravi iz g. 1234. i u listu Đure Kačića iz g. 1276). U njoj se ne opaža utjecaj latinice na oblikovanje pojedinih ćirilskih slova, pa tako pismo Povaljske listine pruža opći utisak uglatog ćirilskog pisma, pisanog vještom i ispisanom rukom koja je prošla dobru ćirilsku školu s prilično ustaljenim tradicijama.

Iz svega što je rečeno o pismu Povaljske listine vidi se da latinska obrazovanost kanonika Ivana nije utjecala na samu strukturu njegove ćirilice, nego je tek donekle izmijenila način njezina oblikovanja. To se ne bi moglo reći za grafiju Povaljske listine koja je na prvi pogled nejedinstvena, neustaljena i nedosljedna. Očito je da su postojale različite činjenice koje su utjecale na njezino oblikovanje. Stoga će biti vrlo zanimljivo istražiti koje su osnovne crte ove grafije; da li je to samo grafija predloška ili ujedno i lična grafija kanonika Ivana; nadalje, u kakvoj je vezi grafija Povaljske listine s grafijom ostalih ćirilskih isprava onoga vremena iz istoga ili iz susjednih područja. Kod brojnih odstupanja bit će potrebno ustanoviti kako i zbog čega su nastala: da li su to obične prepisivačke pogreške, da li im je uzrok nejedinstvenost i nedosljednost grafije samoga predloška ili možda utjecaj kakve druge grafije, ćirilske ili latinske, koja se razlikovala od osnovne grafije kanonika Ivana i pisara njegova predloška. — Iz metodičkih razloga razmotrit ću posebno grafiju prvoga i drugoga di-

¹⁷ Uspor. citiranu raspravu Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, str. 28-32.

¹⁸ Uspor. citiranu raspravu Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave, str. 320-322.

jela Povaljske listine (r. 1-1/2 48) koji su prepisani iz Povaljskog kartulara, a posebno grafiju njezina trećega dijela (r. 1/2 48-52) koji se u tom kartularu nije nalazio.

Osnovne crte grafije prvoga i drugoga dijela Povaljske listine nije teško ustanoviti. One se uglavnom podudaraju s osnovnim crtama grafije ćirilskih isprava iz kraja XII i prve polovice XIII stoljeća na čitavu zapadnom području ćirilice, tj. u srednjoj Dalmaciji, Bosni, Zahumlju, Travunji (s područjem Dubrovačke općine) i Zeti. Prije svega, u tim ispravama ne samo glasovi *ě* i *e* nego i glasovne skupine *ja*, *je* pišu se *slovima* *ѣ*, *е*, a glasovne skupine *bja*, *bje*, piše se *нѣ*, *нє*; glasovne skupine *ja*, *na* pišu se *ѡа*, *ѡа*, glasovne skupine *je*, *ne* pišu se *лє*, *нє*, glasovne skupine *li*, *ni* pišu se *лн*, *нн*, a glasovne skupine *lu*, *nu* pišu se *лю*, *ню*, rjeđe *лѡ*, *нѡ*. U tim ispravama dolazi slovo *ѡ*, ligaturno slovo *ѡ*, a znak za poluvokal je *ѡ*. Glavna razlika između grafije Povaljske listine i između grafije spomenutih ćirilskih isprava je ta da se u njoj slovom *ѡ* piše ne samo glasovna skupina *št* (*šć*) nego i glas *ć* koji se u spomenutim ispravama, uz neke izuzetke, piše slovom *к*. Pisanje glasa *ć* slovom *ѡ* svakako je starije, pa je vrijedno zabilježiti da se tako piše glas *ć* i u Natpisu Kulina bana (u riječi *slěpičistb*) i u privjesku na ispravi Krajinjana iz g. 1248. (u primjerima *dědomirišt*, 44-45¹⁹, *tvrděništ* 45, *stoaništ* 46, *hodimirišta* 46, *vlbkasišt* 47 i *opštine* 48).

Glasovna skupina *ja* piše se u Povaljskoj listini, kao i u ostalim spomenutim ćirilskim ispravama, slovom *ѣ* u ovim primjerima: *ěže* 18²⁰, *ěmi* 18, *ě* 32; *dostaěnie* 23, *stoěnb* 31; *moě* 13, *gospoě* 33-34. Glasovne skupine *ja*, *na* pišu se *ѡа*, *ѡа* u ovim primjerima: *pavlahb* 4, 39, *paulahb* 34, *povlahb* 41, *tolanje* (= *toľaěie*, gen. sg.) 36; *nemana* 15, *vladina* 24, *dobrona* 28, 30, 32, *dragona* 37, *bunahb* 41. Ali ima i takvih primjera u kojima se glasovna skupina *ja* piše slovom *а*, a glasovna skupina *na* piše se *нѣ*; tako npr. *aže* 38; *sěbeně* 10, *sebeně* 24, *krbně* 47; u dva primjera (*pod kopitě brbd*, *zemle radouně* 43) slovom *ѣ* pišu se i glasovne skupine *je*, *ne*. Također se ne pravi razlika između glasovnih skupina *ja*, *na* i skupina *laja*, *noja* koje se u tadašnjim ćirilskim ispravama pišu *лнѣ*, *ннѣ*, pa se druge skupine pišu kao i prve u primjerima: *velakb* 9, *vělakb* 41 (prema Ostojiću danas *Veľak*, što je postalo od *Velbjakb*), *vladaně* (= *vladanbja*). Posebno navodim primjere u kojima se glasovne skupine *bja*, *ija* pišu *нѡа*: *roštenia* (mj. roźdenia) 1, *kordianišt* 16, 26 i *maria* 33, 35, 37. Do takva načina pisanja očito je došlo pod utjecajem latiničke grafije, jer su se u tadašnjim latinskim spomenicima s područja srednje Dalmacije, tako npr. u Supetarskom kartularu iz kraja XI stoljeća, u domaćim riječima glasovne skupine *ja*, *bja*, *ija* pisale *ia* bez ikakve razlike.²¹ U Povaljskoj listini mjesto *нѡа*

¹⁹ Broj uz primjere iz privjeska na ispravi Krajinjana iz g. 1248. i iz lista kneza Đure Kačića iz g. 1276. označuje redak Stojanovićeva izdanja.

²⁰ Broj uz primjere iz Povaljske listine označuje redak originalne isprave.

²¹ Uspor. V. Novak i Petar Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, str. 240/16, 272/59. i 60.

piše se nekoliko puta **ka**, **ka** ili **ka**: *brusba* 35, *lozba* 38, *sudbja* 3, *čbbrbēn* (mj. *čubriēn*) 18. Ovamo se mogu pribrojiti i primjeri *knežbē* (= *kneža*, gen. sg. m.) 11 i *zbrbēkb* (danas prema Ostojiću Zvirjak) 20. I ovi primjeri mogli su nastati pod utjecajem tadašnje latiničke grafije. U spomenutom Supetarskom kartularu iz kraja XI stoljeća poluvokal se obično piše slovom *i*.²² Pod utjecajem takva pisanja moglo se dogoditi da se i mjesto slova **u** pisalo slovo **k**. U spomenutom primjeru *sudbja* 3, nadalje u primjerima *kraja* (mj. *krala*) 2, *dobronja* 16, 25, *japnjenice* 20, *vladinja* 25 i *dragonja* 34, 35 dolazi slovo **ia** koje se pisalo u tadašnjim srpskim ćirilskim ispravama. Danas, kad znamo da su potkraj XII i na početku XIII stoljeća postojale isprave Nemanje i njegovih nasljednika Splitsanima,²³ nije teško pretpostaviti da je za njih znao i splitski kanonik Ivan te da je pod njihovim utjecajem pisao slovo **ia**. Ali kako smo vidjeli, on to slovo podjednako upotrebljava u glasovnoj skupini *ja* i u glasovnim skupinama *ja*, *na*. Tako je pod utjecajem latiničke i srpske ćirilske grafije iz temelja pokoleban osnovni način pisanja glasovnih skupina *ja* (*bja*, *ija*), *ja*, *na*. To se ne bi moglo reći za ostale ćirilske isprave iz onoga vremena koje su nastale na području srednje Dalmacije. U listu kneza Đure Kačića iz g. 1276. dolaze samo dva primjera s glasovnom skupinom *ja* koja se piše slovom **k** (*moē* 12 bis) i tri primjera s glasovnom skupinom *ja* koja se piše **ka** (*župlane* 5, *krala* 7, *vola* 13). U privjesku na ispravi Krajinjana iz g. 1248. glasovna skupina *ja* dolazi u primjeru *stoaništ* 46. Pisanje glasovne skupine *ja* slovom **k** moglo bi se u ovom primjeru uzeti kao utjecaj latiničke grafije, ali takvih primjera, u kojima se glasovna skupina *ja* u sredini riječi iza vokala piše slovom **k**, ima već u najstarijim staroslavenskim spomenicima.

Kod pisanja glasovne skupine *je* susrećemo se u Povaljskoj listini uglavnom s istim slučajevima kao i kod pisanja glasovne skupine *ja*. U načelu se glasovna skupina *je* piše slovom **e**, i to u ovim primjerima: *e* (3. sg. prez.) 6, *estmb* 6, *eže* 6, *esu* 7; *ego* 6, 9, 14, 15, 33, *ega* 41 bis, *e* (ak. pl.) 7; *edīn* 16, 17 bis, 18, 19 ter; *tehoemb* 22, *negoemb* 25, *svoega* 34; *prēe* 7, *takoe* 12, *mee* 20, *svoe* 23, *oboe* 41. Glasovne skupine *bje*, *ije* pišu se **ie** u primjerima: *sie* 6, *vraštenie* 10, *udanie* 14, *trie* 43, *smokoviie* 44; *marie* 19, *prie* (3. sg. aor.) 46. Tako su se te glasovne skupine pisale ne samo u tadašnjim ćirilskim ispravama sa zapadnog područja nego i u latinskim spomenicima srednje Dalmacije, npr. u spomenutom Supetarskom kartularu u kojem dolaze primjeri: *satilie*, *besvetie* i dr.²⁴ Ali ni taj način pisanja nije u Povaljskoj listini proveden dosljedno, jer u njoj dolaze i primjeri *sbe* 8, *tbe* 8, 16 i *poručbe* 32 u kojima je slovo **u** zamijenjeno slovom **k**. Slovo **ie**, očito pod utjecajem grafije tadašnjih srpskih ćirilskih isprava, dolazi u ovim primjerima: *ježe* 12, *jeb* (dat. sg.) 33, *jega* 40, *svoje* 40, *je* (gen. sg.) 44; *tolanje* (= *toľanie*) 36,

²² Uspor. o. c. str. 245/31.

²³ Uspor. raspravu M. Dinića, Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. 3, Beograd 1955, str. 69-94.

²⁴ Uspor. o. c. str. 214/5 i 225/82.

branjevo (= *brańevo*, danas prema Ostojiću Branjac) 44. Kako se vidi, i ovdje je pobrkan osnovni način pisanja slova *ie* pa se njime piše ne samo glasovna skupina *je* nego i glasovna skupina *ńe*. Ipak se u Povaljskoj listini u većini slučajeva glasovne skupine *je*, *ńe* pišu *ie*, *ńe* kao i u tadašnjim ćirilskim ispravama; npr.: *zemle* 6, 8, 16, 23, 35, 40, 43 (pored *zeme* 46), *vlastele* 7; *nega* 17, *gornega* 25. – U tadašnjim ćirilskim ispravama s područja srednje Dalmacije ne dolazi do spomenutih odstupanja od osnovne ćirilске grafije. U listu kneza Đure Kačića iz g. 1276. glasovna skupina *je* piše se dosljedno slovom *e* (3. sg. prez. *e* 5, 13, *moei* 6, *svoei* 6, *zbleduemo* 8, *boeke se* 10, *egova* 13), glasovna skupina *bje* piše se *ńe*, a glasovne skupine *je*, *ńe* pišu se *ie*, *ńe* (*poklonenie* 2, *vlastelemb* 1, *vlastele* 3). Isto se tako u privjesku na ispravi Krajinjana iz g. 1248. glasovna skupina *je* piše dosljedno slovom *e* (*ego* 44, 47, *eżebodcb* 45, *věruemo* 50), glasovna skupina *bje* piše se *ńe*, a glasovna skupina *ńe* piše se *ńe* (*poklonenie* 44, *bratie* 44).

Pisanjem slova *ѣ* i *ѥ* za glasovne skupine *ja* i *je* produžuje se u ćirilskim spomenicima glagoljska tradicija. Ta je tradicija na zapadnom području ćirilice bila tako jaka da tek od kraja XII i početka XIII stolj. pod utjecajem srpskih diplomatskih isprava postepeno prodiru na to područje slova *ѣ* i *ѥ*, pa tako tragove toga utjecaja vidimo i u Povaljskoj listini. U toj su listini sačuvane i neke druge starije grafičke osobine koje su iz glagoljice prešle u ćirilicu. To je prije svega pisanje glasa *č* slovom *ч*. Kako je već spomenuto, takvo pisanje sačuvalo se i na privjesku na ispravi Krajinjana iz g. 1248, a u listu kneza Đure Kačića iz g. 1276. glas *č* dosljedno se piše slovom *к* kao i u ostalim ćirilskim ispravama zapadnog područja. U obadviije spomenute isprave glasovne skupine *ju* *ńu* pišu se *ѣѣ*, *ńѣ*, i to u listu kneza Đure Kačića u primjeru *molu* (1. sg. prez.) 7, 12, a u privjesku na ispravi Krajinjana u primjerima *lubimo* 47, *nu* (ak. sg. f.) 50. U Povaljskoj listini za glasovne skupine *ju*, *ńu* sačuvan je stari način pisanja *ѣю*, *ńю*, ukoliko se to može zaključiti iz jednog takva primjera *molju* 7.

Moglo bi se pomisliti da se osnovna grafija Povaljske listine formirala pod isključivim utjecajem hrvatske glagoljice. Protiv takve pretpostavke govori slovo *ѡ*. To slovo iščezlo je dosta rano iz hrvatske glagoljice. Kao što je poznato, ono još uvijek dolazi u Bašćanskoj ploči i u Grškovićevu odlomku apostola, ali već Bečki listići ne znaju za njega.²⁵ U ćirilskim ispravama zapadnog područja ono je dosta dobro sačuvano. Tako na primjer u listu kneza Đure Kačića iz g. 1276. dolazi slovo *ѡ* pravilno u primjerima *vy* 2, 5, *ny* (ak. pl.) 3, 4, *my* 4, 8, a nepravilno u primjeru *korystb* 12. U privjesku na ispravi Krajinjana iz g. 1248. dolazi slovo *ѡ* pravilno u primjerima *synovcb* (kod Stojanovića pogrešno *sinovcb*) 46, i *ny* (ak. pl.) 49. U Povaljskoj listini slovo *ѡ* dolazi najčešće u osnovnom dijelu glagola *byti*: *by* 2, 4 (bis), 10, 11, 30, 32, 34, 40, 47 (bis), *bylb* (napisano *БѢЛБ*) 6, *byly* 7, 8, *byste* 7,

²⁵ Uspor. J. Hamm, Datiranje glagoljskih tekstova, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 1, Zagreb 1952, str. 33–34.

bysta 23, *byše* 24, a pored toga i u zamjениčkim oblicima; *vy* 6 (bis) 7, *ty* 12 (u primjeru *ty* 3 stoji pogrešno ω mjesto θ). Dosta pravilno upotrebljava se ω u nastavcima gen. sg. te ak. i instr. pl. imenica muškog i ženskog roda: *bely* 2, *spily* 9, *mlatby* 4, *rasohy* 22, *dragoty* 27, pored *mikuli* 2, *vinogradi* 23, 46, *živini* 27, *hlbmčani* 29, *spudi* 30, *bravi* 37, *nerezi* 42, *rasohi* 43. Ono dolazi i u nekim oblicima pridjeva i participa: *bračbsky* 4, *huarbsky* 4, *byly* 7, 8, *prošteny* 8 pored *huarbskim* 2, *bračbskim* 2, *reki* 13. Usamljeni su primjeri *dragyšbn* 9, *vyše* 9 pored *više* 21, *tisuštbno* 1, *slišah* 6. Uglavnom pravilna upotreba slova ω u navedenim primjerima Povaljske listine upućuje na dosta čvrstu tradiciju pisanja toga slova.

Već su spomenuti neki slučajevi u kojima je kod pisanja glasovnih skupina *ja* i *je* moguć utjecaj latiničke grafije. Taj utjecaj još više dolazi do izražaja u pisanju poluvokala. U latinskim spomenicima onoga vremena s područja srednje Dalmacije, tako npr. u spomenutom Supetarskom kartularu, poluvokal se obično piše slovom *i*, a samo u rijetkim slučajevima slovom *e*.²⁶ Prema tome su se u tim spomenicima slovom *i* pisala dva glasa: *i* i *ɛ*. Na taj način može se objasniti velika pometnja do koje u Povaljskoj listini dolazi kod pisanja slova *ɛ*. Pored primjera u kojima se to slovo piše pravilno prema ćirilskoj grafiji ima nekoliko takvih u kojima se njime označuje glas *i*. To su prije svega primjeri: *dragyšbn* 9, *zbrvčkb* (u lat. prijevodu iz XIV stoljeća *zvirgiach*, danas prema Ostojiću *Zvirjak*) 20, *prbstavbštinu* 31, *jev* (dat. sg.) 33. Iz primjera *bbše* (=byše) 14 i *črbnehb* (=črbnehy) 38 vidi se da je slovo κ postalo ekvivalent i za slovo ω . Primjeri *sbmbrbkovi* (mj. *smrbkovb*) 18 i *planikovy* (mj. *planikovb*) 21 nisu sigurni jer se tako moglo i govoriti. U Povaljskoj listini dolazi svega jedan primjer u kojem se mjesto κ piše ϵ (*hraneca* 27) i jedan primjer u kojem se mjesto ϵ piše κ (*krbsimrb* 47). U vezi s tim primjerima može se spomenuti i pisanje nekih stranih riječi. Tako se grčko-latinska riječ *monasterium* pored *molbsterb* 13, *molbstěrb* 34, 39, piše *molbstyrb* 5 i *molbstěrb* 45. Prema latinskoj riječi *Cyprianus*, rom. *Cybrulo*, piše se pridjev *čbbrvčnb* 18, a prema grčkoj riječi $\alpha\mu\gamma\delta\alpha\lambda\omicron\nu$ ili $\alpha\mu\gamma\delta\acute{\alpha}\lambda\eta$ piše se *omendblu* (ak. sg.) 21. U spomenutom Supetarskom kartularu sonatno *l* i *r* piše se obično *il*, *ir*.²⁷ Pod utjecajem takva pisanja nastali su primjeri s poluvokalom ispred *l*, *r* (*sbmbrti* 13, *dblgi* 17, *vblkoi* 27, *mbrčsko* 33, *vrbha* 44, *čbrneha* 48, *sbrdanb* 48, *vblčiništ* 48), a također primjeri s dva poluvokala, s jednim ispred *l*, *r*, a drugim iza njih (*sbmbrbkovi* 18, *vrbha* 36, 39, *vblbkovbština* 39, *vblbkohbna* 39). U primjerima *osbmbdesetb* 1 i *esmb* 6 zabilježen je sekundarni poluvokal između suglasnika *s* i *m*. – Na kraju ću spomenuti još dvije grafijske osobine Povaljske listine: pisanje glasa u slovom δ i pisanje zvučnih suglasnika *z* i \dot{z} slovom ϵ . Pisanje glasa *v* slovom δ u riječi *Povlja* ne iznenađuje zbog toga što je jasna veza toga toponima s latinskim imeničkim oblikom *Paulus*. Uza sve to takvo

²⁶ Uspor. o. c. str. 245/30.

²⁷ Uspor. o. c. str. 245/31.

pisanje dolazi samo jedanput (*paulahb* 34), dok se s **к** ova riječ piše tri puta (*pavlahb* 4, 39, *povblahb* 41). S **š** mjesto **к** dolaze još i ovi primjeri: *huarbskimb* 2, *pohuali* 10, 14 *usemirb* (mjesto vsemirb?) 11, *usu* (mj. *vsu*) 21 i *zemle radouně* (= zemlje Radovañe) 43. – U Supetarском kartularu pod utjecajem romanskoga izgovora slovom s piše se podjednako bezvučno s i bezvučno palatalno š, zvučno z i zvučno palatalno ž.²⁸ Pod utjecajem takva pisanja nastali su u Povaljskoj listini primjeri u kojima se glas z piše slovom c: *rogosnice* 16, *rasdoli* 20, *sečeva*, *ščevo* (prema Ostojiću danas Zečevo) 45; nadalje primjer *niše* 36 u kojem se glas ž piše slovom ш i primjer *roštenia* 1 u kojem se glasovna skupina *žd* piše slovom ш. Primjeri *volarštikb* (u latinskom prijepisu Lovarschiza) 37 i *rečimira* (mj. *restimira*) 39 mogli su nastati krivom asocijacijom ili zbog nečitljivosti Povaljskog kartulara.

Iz ove kratke analize osnovnih crta grafije Povaljske listine vidi se da je ona vrlo nejedinstvena. Pored starijih dolaze u njoj i novije osobine ćirilске grafije, a u nekim odstupanjima jasan je utjecaj latiničke grafije. Nameće se pitanje da li su sve to grafijske osobine pisara Povaljske listine ili su u njegovoj grafiji došle do izražaja i grafijske osobine njegova predloška, tj. Povaljskoga kartulara. Kakva je bila grafija toga kartulara? Da li je on uopće pisan ćirilicom i uobičajenom ćirilskom grafijom? – Da dobijemo odgovor na ta pitanja treba analizirati i grafiju trećeg dijela Povaljske listine u kojem je u punoj mjeri mogla doći do izražaja lična grafija kanonika Ivana i svjedoka Blaža, jer taj dio nije bio prepisan iz Povaljskog kartulara.

Lična grafija kanonika Ivana, kako se čini, bila je dosta ujednačena. Glasovna skupina *ja* piše se u trećem dijelu Povaljske listine slovom **к** (u primjeru *ě* 50), a glasovna skupina *bje slovima* **нѣ** (u primjerima *povelnie* 50, *molenie* 51, *zlamenieb* 52), kako je to bio običaj ne samo u tadašnjim glagoljskim nego i ćirilskim i latinskim spomenicima. Iz primjera *povelnie*, *molenie* vidi se također da se glasovna skupina *je piše* **лѣ**. Glasovna skupina *ne* piše se **нѣ** (u primjeru *gospodbne* 50), ali pored toga i **ннѣ** (u primjeru *ioanie* = *ioañe* 51) i **ннѣ** (u primjeru *čeprenje* 51). Slovo **ш** dolazi u stranoj riječi *kanunykb* 50, ali se mjesto njega piše **ш** u primjerima *huarbski* 50, *tisušta* 52 i *prbvi* 52. Poluvokal se piše dosta pravilno **нѣ** samo na kraju nego i u sredini riječi, i to u primjerima *pisceb* 50, *huarbski* 50, *huarbskoga* 50, *gospodbne* 50, *sudbca* 51, *učbnimb* 51, *rožbstva* 52, *petbdesetb* 52, *prbvi* 52, a izostavljen je u riječima *čto* 52, *knigu* 52, *dvi sti* 52. Sličnih primjera izostavljanja poluvokala imamo i drugim ćirilskim ispravama onoga vremena. Utjecaj latinske kulture vidi se u pisanju **рѣ** mj. **рѣ** u spomenutom primjeru *čeprenje*, **ш** mjesto **к** u spomenutim primjerima *huarbski*, *huarbskoga* i **ш** mj. **ж** u primjeru *prisešeno* 50, a utjecaj grafije srpskih ćirilskih isprava u pisanju slova **лѣ** u spomenutom primjeru *čeprenje*. Iz tih nekoliko odstupanja vidi se da kanonik Ivan usprkos

²⁸ Usporedi o. c. str. 237/ i 14.

dobrome poznavanju ćirilskog pisma nije dosljedno pisao grafijom tadašnjih ćirilskih isprava sa zapadnoga područja. Otrprilike istom grafijom služio se i svjedok Blaž. Iz njegova kratkoga svjedočanstva od jednog i po retka vidi se da glasovnu skupinu *ja* piše slovom **к** (u primjeru *potbvěju* mj. *potvrbeju* 49), a glasovnu skupinu *ne* slovima **нѣ** (u primjeru *čepbne* mj. *čeprbne* 49); utjecaj latinske obrazovanosti vidi se u pisanju glasovne skupine *oje* slovima **кѣ** (u primjeru *sudbe* 49).

Uza sve to što kanonik Ivan nije dosljedno pisao grafijom tadašnjih ćirilskih isprava sa zapadnog područja, glavni uzrok pogrešaka u prvom i drugom dijelu Povaljske listine i udaljivanje pisara od uobičajene ćirilske grafije treba tražiti u njezinu predlošku. Iz analize grafije prvoga i drugoga dijela Povaljske listine moglo se vidjeti da do većine pogrešaka, odnosno udaljivanja od uobičajene ćirilske grafije, dolazi kod pisanja slova **к**. To slovo, kako je već spomenuto, u Povaljskoj listini dosta često dolazi mjesto slova **н** i **ѡ** ili se piše na krivome mjestu. Ako se ispituju svi takvi slučajevi, vidi se da do nepravilne upotrebe slova **к** dolazi gotovo isključivo u onim dijelovima isprave gdje se nabrajaju posjedi (r. 8–10, 16–22, 35–36, 41–45), svjedoci (r. 14–16, 31–32, 47–48) ili se govori u prvom licu (r. 32–33, 36–39). Na svim tim mjestima, za koja se dosta sigurno može zaključiti da su doslovce prepisana iz Povaljskog kartulara, ima oko 25 primjera nepravilne upotrebe slova **к**. Najjednostavnija je pretpostavka da je pisar Povaljske listine u svom predlošku na svima tim mjestima nalazio slovo *z*, tj. da je Povaljski kartular bio pisan latinicom; nalazeći u svom predlošku za glasove *i* i *o* jedno slovo *z*, pisar Povaljske listine nije u brzini dovoljno odmjerio gdje treba ostaviti slovo **н**, a gdje pisati **к**, pa je tako pretjerao pišući posljednje slovo. Pretpostavka da je Povaljski kartular bio pisan ćirilicom, ali lošom grafijom, manje je vjerojatna. Uza sve to nije isključeno da je Povaljski kartular bio pisan latinicom samo djelomično, a djelomično ćirilicom.

Kada je zapravo nastao Povaljski kartular? Da li je nastao odjednom ili su pojedine potvrde, darovnice i kupnje posjeda unošene u njega postepeno, kako su nastajale? Da li su isprave o tome ispisivane cijele ili samo u izvacima? Na ta pitanja nije do danas nitko odgovorio, a vjerojatno i neće odgovoriti. Mislim da se uza sve to dosta sigurno može zaključiti da povaljski benediktinski manastir nije imao čvrste ćirilske, a ni glagoljske tradicije. Prema tome bi to bio latinski manastir, a njegovi kaluđeri služili su se ćirilicom samo u saobraćaju s domaćim i susjednim omiškim knezovima, eventualno i u internim administrativnim poslovima. I Povaljska listina pisana je ćirilicom upravo zato da može biti predočena kao dokumenat pristupačan tadašnjim svjetovnim vlastima. Ona ne pruža nikakvih podataka za pretpostavku da bi se u povaljskom manastiru, možda samo sporadički, vršila liturgija na staroslovenskom jeziku.

Jezične osobine Povaljske listine prikazat ću u ovoj raspravi samo toliko koliko se njima može objasniti podrijetlo i karakter same isprave.

Iz dosadašnjeg raspravljanja moglo se vidjeti da je Povaljska isprava, iako je pisana ćirilicom, nastala u hrvatsko-romanskoj sredini koja je bila prožeta latinskom kulturom. Od glasovnih osobina koje su značajne za jezik takve sredine spomenut ću refleks glasa *ě*. U Povaljskoj listini kao i u ispravama tadašnjega dubrovačkoga latinskog notara Paskala, koji je bio plemić romanskoga podrijetla, dolazi do miješanja slova *ќ* i *ě*. U osnovnom dijelu riječi piše se slovo *ќ* na svome pravome mjestu u ovim primjerima Povaljske listine (svoga 23 primjera): *desěnb* 3, *věste* 6, *prěe* 7, *bě* 11, *běše* 13, 33, *splěštanb* 15, *trěbošině* 16, *těšēnb* 17, *osěci* 18, *osěčišta* 21, *stěnovb* 22, *prěprě* 24, *prě* 29, *svědoci* 24, *svědokb* 26, 27–28, 28, 40, 47, *rěše* 30, *rěsta* 46, *brězihb* 39. – Isto toliko ima i primjera u kojima se na mjestu glasa *ě* piše slovo *ě* (tj. svoga 23 primjera): *leto* 1, *letb* 52, *dedišti* 3, *dedištb* 11, *zapustelb* 6, *prežde* 6, *běše* 12, 38, *človekb* 13, *človeka* 45, *dedina* 13, *tehoemb* 22, *negoemb* 25, *svedokb* 32, 40, *priben* 33, *smrečevikb* 35, *ždrebe* 40, *nerēzi* 42, *negodraže oseke* 44, *stepana* 47, *meseca* 52. Pored toga ima dosta primjera u kojima se na mjestu etimološkoga *e* piše slovo *ќ* (svoga 11 primjera): *kustērne* 9, *sěbeně* 10, *věčerinb* 19, *vělēi* 20, *rěstimirb* 26, *čētvrtb* 34, *čěstb* 34, 38, *věselbka* 38, *vělakb* 41, *sěčevo* 45. Nesigurni su primjeri *wdb kurosēmb* (u lat. prijevodu iz XIV stoljeća de Carrosevo) 15 i *ě* (vjerojatno pogreška mj. *i*, ak. sg. zamj. 3. lica) s *ќ* i primjeri *grubeninb* 15, *kopelište* (danas prema Ostojiću Kopilište) 42, *deselina* 42 s *ě* u nastavku, odnosno u osnovnom dijelu riječi.

Do navedenoga miješanja slova *ќ* i *ě* došlo je zbog toga što romansko stanovništvo Dalmacije glas *ě* nije razlikovalo od glasa *e*, pa se tako u latinskim spomenicima obadva glasa pišu slovom *e*.²⁹ Takav izgovor glasa *ě*, koji se nije razlikovao od izgovora glasa *e*, moglo je prihvatiti i ono hrvatsko stanovništvo koja je živjelo u romanskoj sredini, ali se uza sve to ne bi moglo pretpostaviti da je taj izgovor bio općenit, tj. da je na području srednje Dalmacije ekavizam bio preteča ikavizma. U ostalim ćirilskim ispravama XIII stoljeća koje su nastale na tom području slovom *ќ* (u osnovnom dijelu riječi i u nastavcima) piše se redovito samo glas *ě*, a slovom *ě* samo glas *e*; tako se npr. u listu kneza Đure Kačića iz godine 1276. slovo *ќ* piše pravilno u primjerima: *vbsěmb* 1, 18, *obkině* 2, *věste* 2, *drěva* 3, 4, *němamo* 5, *gněva* 5, *mbně* 6, 11, *ženě* 6, *prědb* 6, *zapovědi* 7, *sědělī* 10, *dě* 12, 16, *poslēhb* 14, *iměte* 16, *věru* 16, a u privjesku na ispravi Krajinjana iz g. 1248. u primjerima: *dědomirišt* 44–45, *bělīmīra* 45, *razbměnb* 47, *věruemo* 50. – Uza sve to što u osnovnom dijelu riječi u Povaljskoj listini nemamo nijednoga sigurnog ikavizma; u nastavcima, uglavnom pod utjecajem analogije, dolazi do miješanja slova *ќ* (*ě*) i *ě*. Tako pored primjera u kojima se u nastavku pravilno piše *ќ* (*kalěhb* 8, *trěbošině* 16, *brěžě* 21) imamo primjer s nepravilnom upotrebom slova *ќ* (*vělēi* 20), primjere s *ě* mjesto *ќ* (dat. sg. *crbkvę* 7, 3. pl. imper. *budete* 8, *luce* 20, *o gomile* 35, *gore* 41, *selbcehb* 43) i primjere s *ě* mjesto *ќ* (*o zagoni* 35, *brězihb* 39, 3.

²⁹ Uspor. V. Novak i P. Skok, Supetarski kartular, str. 244/29.

pl. imper. *budite* 46, *vidihb* 52, *dvi sti* 52). Pod utjecajem takvih primjera mogao je nastati primjer *věše* (= više) 41 kao posljedica hiperkorektnosti kanonika Ivana.

Da se odredi podrijetlo i karakter jezika Povaljske listine, treba razmotriti i neke njegove sintaktičke osobine. U raspravi o jeziku Supearskog kartulara Petar Skok iznio je ove karakteristične sintaktičke crte romanskog latiniteta u Splitu i njegovoj okolici: miješanje padeža, indeklinabilnost vlastitih imena i drugih imenica, adnominalni dativ, jukstapoziciju i nerazlikovanje mirovanja i kretanja iza prijedloga *in*.³⁰ Sve te sintaktičke osobine, osim miješanja padeža, nalazimo i u Povaljskoj listini. U njoj prije svega dolaze neki primjeri u kojima uz lično vlastito ime dolazi ime pređa u nominativu: *miroslavb synb slavo-mirb unukb usemirb* 11, *krbně synb krbsimirb* 47, *desislavb synb sbrdanb* 48; ipak nije sigurno da li se tu radi o indeklinabilnosti vlastitih imena jer se riječi kojima se kazuje ime oca, odnosno djeda, mogu shvatiti kao posvojni pridjevi sa završetkom - *bjb*. Primjera za takve pridjeve ima u Povaljskoj listini nekoliko: *vladaju knežbě* (= kneža) *otočbkoga* 11-12, *ivanbčb dolbcb* 17, *kneže* (= kneži) *osěci* 18, *čobrběnb* (= Čubrijañ) *dolbcb* 18, *lihomirb* (= Lihomř?) *dolbcb* 19, u *tolanje* (= Toľane) *polače* 36, *za pribidružu gomilu* 36, *pod kopitile* (= *pod kopitlje*) *brdo zemle radouně* (= Radovañe) 43, *pod negodraže oseke* 44, *molenie ioanie* (= ioañe) 51. Takav pridjev dolazi i u natpisu Kulina bana u izrazu *bani voislavi* koji treba čitati *bañi Voislavi*, a ne *banici Voislavi*, kao što se to dosada činilo. Treba također napomenuti da se u Povaljskoj listini podrijetlo neke osobe obično označuje imenicom sa svršetkom - *išt* (- *ič*), i to u primjerima: *rade kordidništ* 16, 26, *dobronja mihaništ* 25, *milota radomirišt* 28, *prvoslavb rastimirišt* 28, *dobrona hranotišt* 28, *radovanb mihovišt* 28-29, *stoěnb radeševišt* 31, *budilišt radunb* 31, *draško dlbgoništ* 31-32, *mirbko mireševišt* 32, *milota radomirišt* 40, 48, *dragota vblčiništ* 48. - Adnominalni dativ dolazi u ovim primjerima Povaljske listine: *Biskupa mikulí otokomb huarbskimb* i *bračbkimb* 2, *brečbko knezb otok[omb]* 2, *sěbeně knezb otokomb* 11, *knezb otokomb miroslavb* 11; u primjerima *dedišti vladaně otočbskomu* 3 i *dedištb vladaju* (= *vladanju*) *knežbě otočbškoga* 11-12 pored adnominalnog dativa dolazi adnominalni genitiv. Vrlo su zanimljivi ovi primjeri jukstapozicije: *Leto odb roštenia gosпода našego isuhrbstovo tisuštbn* i *sto i osmbdesetb* 1, *vraštenie kneza brečbkovo i župana prvvoša* 10, *za povelenie gospodbne mikule biskupa huarbskoga* 50, *molenie ioanie opata svetago ioana* 51 gdje pored imenica u genitivu dolaze i posvojni pridjevi u nominativu, odnosno u akuzativu. - Primjera u kojima se mjesto smjera mirovanja kazuje smjer kretanja, ima u Povaljskoj listini dvadesetak, i to ne samo iza prijedloga *u* nego i iza prijedloga *pod* i *nad*; npr. u *smokove ěmi* (može biti i gen. sg.) *tri* 19, u *gašte edinb* 19, *selo u ka-*

³⁰ Uspor. o. c. str. 246/33; 247/34. i 35; 249/38.

pište crkve svete marie 19, česnik u lokve 31, pisano u staru knjigu 52; podb crkvv[b] svetago mikulu 9-10, burna strana... podb zbrěkb 20, podb omendbu (može biti i instr. sg.) dolcb 21, podb rosohy dolcb 22, podb gnilište peča 22, zemle... podb zagonb 35, podb smrečevikb niva 36, podb smokove niva 43, podb kopitle brbdo zemle 43, pod crkvvb mikulinu trie okladi 43, nadb gomile dva oklada 41, nadb rasohi niva 43, nadb branjevo peča 43. – Ovdje se mogu spomenuti i primjeri *odb mirkova do kopelište 42* i *sb vbrha do more* u kojima se zapravo radi o gubljenju padeža pod romanskim utjecajem, jer iza prijedloga *do* stoji nominativ.

Ako jezik Povaljske listine usporedimo s jezikom ćirilskih isprava dubrovačkoga latinskoga notara Paskala, naročito onih što ih je Paskal sam sastavljao, vidimo da u njemu nema ni približno onoliko nepravilnosti koliko ih ima u Paskalovu jeziku.³¹ To se može reći ne samo za onaj dio Povaljske listine koji je kanonik Ivan prepisao iz Povaljskog kartulara nego i za njezin završetak koji je sam sastavio. Isti utisak dobivamo ako karakter hrvatskoga jezika Povaljske listine usporedimo s karakterom latinskoga jezika Supetarskoga kartulara. Vidimo da u jeziku Povaljske listine ni u kojem slučaju nema toliko romanizama, naročito sintaktičkih, koliko ih ima u jeziku Supetarskog kartulara. Ovo uspoređivanje dovodi nas do zaključka da pisar Povaljske listine kanonik Ivan nije bio romanskoga nego hrvatskoga podrijetla, odnosno, ako su mu pređi i bili Romani, on je već bio kroatiziran. Isto se tako može reći da povaljski benediktinci nisu bili Romani nego Hrvati, iako su bili odgojeni u duhu latinsko-romanske kulture. Pod vlašću i kulturnim utjecajem omiških Kačića oni su upoznali ćirilicu, služili se njome u javnom, a možda i u privatnom saobraćaju. Da su se staroslovenskim jezikom i ćirilskim pismom služili i u liturgiji, jamačno bi se u Povaljskoj listini sačuvali jači tragovi crkvenoga jezika, a njena grafija ne bi bila tako nejedinstvena i nedosljedna. Budući da se to nije dogodilo, a drugi dokumenti ne postoje, nema čvrste podloge za tvrdnju da je u trinaestom stoljeću u srednjoj Dalmaciji bila raširena staroslovenska liturgija.

³¹ Uspor. moju raspravu: Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave, str. 326-329.